

el a jaroslawi plébániát s egyúttal a lwowi püspökséget.³⁴ A negyvenes és ötvenes évek éppen az ő plébánosi működésére esnek.

A templom sírboltja 1750 március 14-én ismert kedves halottat fogadott be: „Susanna Berczyni, Comitina Regni Hungariae...”, halálban is megőrizve szíve árán megszerzett grófnői méltóságát. Ötven esztendő sem ért meg. Thaly föltételezése szerint Zsuzsi elhunytát Kajdacsyné tudatta Mikes Kelemennel, aki Rodostón hatvanadik életéve felé járt már.

Elmúlt évi jaroslawi kutatásaim alatt hiába kerestem a Thaly által látott „Liber Demortuorum” kéziratát. A parókia monográfusa, Jakub Makara szerint³⁵ a régebbi idők matrikulánsanyaga a przemysli püspöki archívumba került. Ott azonban Julian Ataman professzor, a levéltár vezetője közölte, hogy a jaroslawi kötetek a II. világháború alatt elvesztek a levéltár állományából. Ez annál sajnálatosabb, mert a jaroslawi széria I. kötetében (1607–1790), amint ezt J. Makara jelzi könyvében, megvolt Kőszeghy Zsuzsi végrendelete, melynek szövegét 1936-ban közölte is.

„Legacja Zuzanny Graffowej Berczynii, 1747.” c. végrendeletében utolsó kérésével pártfogójához, August Czartoryskiohoz fordult a magát „uboga sierota”-nak, szegény árvának mondó özvegy, kérve őt 12 000 forintjának a végrendeletében foglalt módon történő elosztására. A jámbor alapítványok céljára felajánlott kisebb-nagyobb összegek, a Kajdacsynénak hagyott 800 forint stb. szétosztása nem is ütközött nehézségbe. De az már nagyobb gondot okozhatott, hogyan juttassák el 3000 forintját testvére gyermekeinek, „Barbara i Juliana Kúsögi”-nek török földre.³⁶

A következő években lassan elfogytak élők is, holtak is. „Stephanus... de Regione Ungarorum”, Kajdacsyné nyolcvanéves elaggott szolgálja volt. „Jacobus Moszynski, Hungarus” pedig tizenkilenc éves magyar diák a jaroslawi jezsuita főiskolán. S végül az utolsók között: 1757 július 8-án a régieket túlélő kilencven esztendő, szép címmel megtisztelt „Generosa Elisabeth Kaidaczyna, Vidua Mareschalca Regni Hungariae...” Miután a többieket ápolta, elsíratta, egykori komornatársa mellé került. Beteljesült róla Mikes mondása, „Kajdacsynét pedig soha senki nem dicsérte a szépségéért, hanem a jóságáért...”³⁷ Már nem maradt senki Jaroslawban a régi ismerősök közül, hogy a rodostóiakat tudósítsa; nem is volt már nagyon miről a kiról. Rodostón Mikes is egyedül maradt a régi bujdosók közül, legutolsónak, s neki is csak négy éve volt hátra.

Így emésztődött fel a részben Törökországot is megjárt jaroslawi emigránstelep és Rákóczi-val török földön menedéket kereső rodostói kuruc kolónia Lengyelországból egykor kibujdosott, hazátlan nemzedéke. Kőszeghy Zsuzsi Jaroslawból Rodostóba írt levele és végrendelete a szomorú emigrációs évtizedek emlékezetes dokumentuma.

Hopp Lajos

Bod Péter és Hermányi Dienes József

(Ismertetővitéjük a valóságábrázolásról)

Bod Péter 1766-ban Enyeden jelentette meg közismert írását az erdélyi református püspökről *Smirnai Szent Polikárpus* címen.¹ Hermányi Dienes József 1760-ban készítette el kéziratában maradt, de számos példányban közkézen forgott, *Az erdélyi református püspökről* című munkáját.² A két azonos tárgyú mű között összefüggéseket feltételező nézetek már elhangzottak a szakirodalomban, de közelebbi vizsgálat, összehasonlítás nem történt, érthető, hogy egymásnak ellentmondó, zavaros álláspontok alakultak ki, s a lényeg sikkadt el. Pedig a téma megérdemli a figyelmet, mert az irodalmi felfogásról, az emberábrázolás különböző módszereiről, mondhatnánk a „realizmus”-ról szóló írói viták első céltudatos megnyilvánulását tárják fel a két mű megszületésének körülményei.

³⁴ A jaroslawi plébánosok (proboszcz) személyére vö. Wiadomość historyczna i statystyczoj o mieście Jaroslawiu... przez Franciszka Siarczynskiego proboszcza kolegiaty Jaroslawskiej. We Lwowie 1826, 123. (1703–1780).

³⁵ Ks. JAKUB MAKARA: Dzieje Parafii Jaroslawskiej od poczatku do r. 1772. Jaroslaw 1936 („Archivum parafii jaroslawskiej znajduje sie: w Archiwum Diecezji Przemyskiej”).

³⁶ Özv. Bercsényiné Kőszeghy Zsuzsi végrendeletére vö. J. MAKARA: i. m. 1936. 542–45. Idézi az elveszett ADP Jar Tom. I (1607–1790) kézirat 185–192. lapjáról. Kelte 1747 ápr. 20. (Jávorka halála utáni kiegészítése: 1747 aug. 28.) A végrendelező halála 1750 márc. 9. Temetése márc. 14-én.

³⁷ 24. levél, Jenikő 24 január. Mikes, i. m. I, 35. és jegyz. 462. THALY: Rákóczi-emlékek Törökországban... Bp. 1893. 72. 106. A Jaroslawon elhunyt kuruc bujdosókra vö. THALY: i. m. 1888, 599–610. A temetkezési kriptá elpusztult; ma már hozzáférhetetlen.

¹ Smirnai Szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataligaloni keresztényi szorgalmatossággal kegyesen viselő Erdélyi Református Püspököknek Históriajuk (1554–1760). F. TS. Bod. Péter. Nagyenyed, 1766.

² A felkutatott több változat közül elsősorban támaszkodhatunk a Marosvásárhelyi „Teleki” Dokumentációs Könyvtár példányaira M. S. 239. Mikrofilmen MTA Könyvtára A. 737/111.

A Kemény Józsefhez visszamenő feltételezés szerint — amit Makkai Ernő és György Lajos is átvettek³ — Bod Péter az „elhírelt Szent Polikarpust Hermányi kézírataiból merítette, vagyis inkább lopogatta”, azaz Hermányi művét Bod forrásként messzemenően felhasználta. Egy egészen más ötlet, a *Magyar Irodalomtörténet Kézikönyvében* csak egészen frissen merült fel, miszerint Hermányi püspök-portréi „Bod Péter Smirnai Szent Polikarpusának félig-meddig a kritikai paródiái” lettek volna.⁴ Ez utóbbi megállapítás csak azért is zavar, mert Hermányi három éve halott volt már, mikor Bod műve megjelent, tehát paródiát arról még „félig-meddig” sem írhatott.

Mielőtt a kérdésre teljes választ adnánk, néhány tényről rögzítsünk le. Bod Péter kétségtelenül ismerte Hermányi hagyatékát, abból több esetben saját céljaira felhasznált szövegeket. Ezt nyilván mutatják a *Református papokról* szóló Hermányi-műbe tett saját kezű bejegyzései, továbbá a *Sidók Talmudja* című, ugyancsak Hermányi-írásról készített másolata, valamint egyéb feltételezhető összefüggések is. A Hermányi-hagyaték Bod által való felhasználása azért bír különösebb fontossággal, mert kettejük között még szerzőnk életében nem valami kiegyensúlyozott kapcsolat lehetett. Lényegében igaz van a szakirodalomnak, hogy Hermányi feltűnően gyanús módon Bod Pétert „egyszer sem” említi meg, holott Bodot erős szálak fűzték Nagyenyedhez, tanulása és tanítósága Hermányi közvetlen közelségében zajlott le, s hivatalai sem estek messze szerzőtársa székhelyétől. Ha valamit enyhíthetünk az „egyszer sem említés” szigorúságán, megjegyezzük, hogy egy alkalommal név szerint utal a *Demokritusban* Bodra, de ez is csak gyanút ébreszt fel. [Nádudvari Péter fiáról írja, hogy az „Bod Péternek nem keveset használt holmi káptalanbeli írásoknak kommunikációjával”, minthogy Nádudvari Geczi a fejérvári káptalanban alkalmazták a régi barátrást olvasó tudománya miatt. (194, 195.)] De ezen az egy említésen túl, és a most tárgyalásra kerülő püspökportrén belüli vonatkozások mellett, az egész ma ismert életműben hiába keressük Bod nevét. Egyszer még homályos, semmitmondó utalás van Bethlen Kata „udvari papjára”, de alkalmasint az 1740-es évek legelején még más lehetett az, mint Bod (117.). Nem esik szó Bod irodalmi munkásságáról sem. Bod-művet Hermányi csupán egyetlenegyszer említ — természetesen a szerző nevének elhallgatása mellett —, de ez az utalás is igencsak elmarasztaló: „Le van írva a magyar bibliai történetében a debreceni bibliai története, de nincsen ott az igazi és főoka, amért az ellen annyira dühösködtek a pápisták”. Világosan kiténik a szövegből, hogy itt Bodnak „A Szent Bibliának története” című (Szeben, 1748) művére történt utalás.

Hermányi *Püspök-portréiban* is csak egyszer szerepel Bod Péter neve, mégpedig a Borosnyai L. Jánosról adott arcképvázlatban. Arról szól itt a szerző, hogy Borosnyai az „eretnek” Nádudvari nevezetes ügye miatt elhagyván Enyedet Udvarhelyen lett professzorrá, s nagy buzgalommal látott hozzá a tanítás felvirágoztatásához. Püspökké választása után 1748–49-ben megtartani szándékozva professzorságát is, és „hogy pedig az iskolai tanításban fogatkozás ne lenne, gondolá, hogy maga mellé veszi második professzornak Körösi H. Józsefet . . .” Igen ám, de akkor szólt bele a dolgokba Bethlen Kata és az erdélyi kulturális-iskolai ügyekben mindenható Teleki-familia: „Gróf Teleki Józsefné Bod Pétert, a maga udvari papját igyekezi vala betenni és szép summa pénzt szerzett, hogy a professzornak fundust origálna . . .”.

Elképzeltető, hogy „micsoda nagy szimultás”, versengés és feszültség támadt Bethlen Kata és a püspök között Bod Péter miatt, ha Hermányi rendkívüli alaposággal nézett utána veszedekeseknek: Az először kiszemelt Körösit már beszállásolta Borosnyai a gimnáziumba, amikor a főúri akaratnak kellett volna engednie. De úgy látszik nem volt engedékeny, s megalázkodó a püspök, mert a grófnő „teljes volt haraggal Borosnyai ellen”. Bodot is érzékenyen érintette negligálása, s „indulatosan” reagált a fejleményekre. Hermányi a beszámolóban egyértelműen Borosnyai mellett tör lándzsát, s rosszul látja Bethlen Kata haragjára és Bod indulatoskodására. „Szomorú”-nak tartja, hogy ilyesmi fordult elő. Mindennél többet mond, hogy a kollégium károsodását tekintve Hermányi egyaránt okolja mind az udvarhelyi jezsuitákat, akik a „fúdvárnát” elválták a kollégium fejlődésének lehetőségeit, mind Telekinét, aki bárha — elismeri — sokat tett is ebben az időben „adakozással” az egyház ügyében, ezzel a viszálykodással azonban nem használt neki.

Bod személyével kapcsolatosan igyekszik Hermányi tárgyilagos lenni, tudatja, hogy információit „hosszasabban” Borosnyaitól kapta: „ő egyképpen, Bod Péter pedig másképpen beszél a dolgot, akik között én bíró nem lehetek”. Megpróbálja hát objektíven mérlegelni, hogy melyik személy — Bod Péter vagy Körösi H. József lett volna alkalmasabb a professzori szék betöltésére. Ennek a mérlegelésnek csak az első pontja maradt meg a szövegben, utána hiány következik minden kéziratban. (Hinc queadam desunt.)

³ Gróf Kemény József és Mike Sándor levelezése. Közre adta GORDA FERENC. Erdélyi Múzeum, 1943. 146–184. Kemény Mikéhez 1853. nov. 21-én. 160–164. 163. — MAKKAI ERNŐ: H. D. J. Nagyenyedi Demokritus. Szellem és élet, 1943. 181. (Kolozsvár) — MAKKAI LÁSZLÓ: Erdély története. Bp. 1945. 499. — GYÖRGY LAJOS: Demokritus kiadás, I. m. Bevezetés, IX.

⁴ SÓTÉR ISTVÁN — KLANICZAY TIBOR szerk. A magyar irodalom története. (Kézikönyv) Bp. 1964. II. 614.

Az első érvelő pont, mely Bod Péter tudományát erősen meghomályosította, így következik: „Hogy — pro primo — a literatúrát az iskolában jobban-jobban lábra-kaptassa... Kőrösit Bod Péternél jobbnak tartotta. Igaz is, hogy Kőrösi a deák nyelvet erősen tudja vala, és egyebekben is szép tudomány vala nála”. — Mit írhatott még ezután a következő pontokban Bod megítélésére, nem tudjuk, mert a „pro secundo” szövege már hiányzik. Nem valószínű, hogy Bodra hízelgő lett volna. Mivel véleményünk szerint az eredeti szövegből itt egy lapot kitepettek, az első másoló már csak a hiányt konstatálhatta, s így vonul végig ennek jelzése az összes másolati példányokon. Ha Bod Péter kezébe került Hermányi halála után a kézirat, s ebben a Hermányi-hagyaték sorsát ismerve aligha kételkedhetünk, feltételezhetjük, hogy nem szívesen látta a szövegben a reá nézve dehonesztáló jellemzést. Indulata különben sem volt éppen Hermányi felfogása irányába hangolva, ezért könnyen elképzelhető, hogy ő semmisítette meg a hiányzó szövegrészt. Bod a saját püspökeletrajzaiban szintén beszámol Borosnyai udvarhelyi professzori tevékenységéről, de semmit sem árul el a köztük megesselt konfliktusról, noha az fájó pontja maradhatott annak ellenére, hogy ugyanabban az évben elnyerte a magyarigeni eklézsia papi állását. Ez utóbbi azonban tudósi ambícióit kevésbé elégtette ki.

*

Lényegbevágóbb, s tisztán irodalmian elméleti kérdések merülnek fel Hermányi és Bod Péter kapcsolatában akkor, amidőn kettőjük püspökökről szóló munkáját összevetjük. Bár nem nevezik meg egymást, mégis nyilvánvaló, hogy egyik a másikkal perel ott, egymás alkotómódszerét és ábrázolási technikáját teszik-kritika tárgyává. Egy valóságos XVIII. századi irodalomelméleti vitának leszünk tanúi, ha kissé alaposabban megvizsgáljuk a két szerző azonos tárgyú munkáját és előszavait.

A *Nagyenyedi Demokritus* és az *Emlékirat* mellett Hermányi leginkább fontos munkáját testesíti meg ez a főleg XVIII. századi püspökökről szóló, több részből összekomponált alkotás. A már fejlett írói tudatra valló, céltudatosan szerkesztett és felépített mű nem valamiféle papi látásmóddal közeledik az egyházi vezetők életének megörökítéséhez, és nem is az egyháztörténet oldaláról helyezi a nagy papi méltóságokat piedesztálra. Ehelyett a szépirodalmi világi szemléletével, rendkívüli közvetlenséggel, az anekdotikus és realiztikus ábrázolásmód elveinek öntudatosan lerögzített és valóráváltott végigvitelével éri el, hogy a munka messze kiemelkedik irodalmi értékben az összes kortársi, hasonló vállalkozás közül.

Nem ok nélkül válhattak a püspökportrék az író korának kedvelt olvasmányává, amit mindennél meggyőzőbben bizonyít, hogy az éppen elkészült munkát már a hatvanas évek folyamán egymás után lemásolták, s egyházi és nem egyházi körökben terjesztették nagy számban készült kópiáit. Jellemző, hogy még napjainkban is legalább tíz másolatát sikerült felkutatnunk kéziratunkban. A tárgy pikantériája mellett vonzotta a munka iránti érdeklődést a szerző korábban kivívott híre s neve. Tehetségét az új felfogást tükröző beszédei és írásai országosan ismertté tették, közkedvelt volt az előadásmódja miatt is, s éppen e műve kapcsán szélesen gyűrtöz vitanak volt részese, amennyiben az emberábrázolás kérdéseiben sajátosan egyéni elvet vallott. A püspököket is csak embereknek, mindennapos cselekedeteikben, esendőségeikkel, hibáikkal volt hajlandó bemutatni, szemben azokkal, akik a valóság megszipítését gyakorolták, s tőle is a valóság meghamisítását várták volna. A Hermányira jellemző anekdotikus gyakorlat felhasználásával és koncentráálásával, konkrét alakok ábrázolásával teremtette meg e művet. Irodalmi elvei kisarkosodtak s meglepően határozottakká váltak, felfogása a világ dolgairól számos felvilágosodás irányába mutató eszme ismeretében és európai szintű olvasmányok hatására letisztult. Ugyanakkor az eredeti kereső és láttató magatartásához, valamint közvetlen elbeszélő modorához is hű maradt. Szoros szálak fűzik e munkát a *Demokritushoz*. Közel egyidőben készültek, de a *Demokritus* lényegében és túlnyomó részében már elkészült (1759), amikor más cíllal a *Püspökportrék* megírásához fogott.

Amennyire kedvelte korának olvasója ezt a munkát, annyira megfélekedezett róla a XIX. század, miként ezt a teljes Hermányi-életművel is hasonlóan tette. Mindössze 1872-ben adtak közre néhány részletet belőle, dilettáns módon egy alig hozzáférhető folyóiratban,⁵ de nem figyeltek fel rá, s kiesett az érdeklődés köréből. Később Kelemen Lajos, kinek számára nem létezett ismeretlen forrás, utalt rá 1925-ben, Hermányi *Emlékiratának* kiadásakor.⁶ És végül Klaniczay Tibor irányította rá a marxista irodalomtudomány érdeklődését — egy másik kézirat példány alapján.⁷

A püspökökről szóló munka nem korlátozódik kizárólag a püspöki portrékra. Tervszerű felépítésben három, céltudatosan összekomponált egységből áll: 1. Az előljáró beszédből („Édes posteritás...”), 2. A hazudozó halotti orációkról szóló, de ide kitűnően alkalmazható

⁵ Protestans Egyházi és Iskolai lap. Pest, 1872; 1366., 1399., 1518., 1556. közli: BARABÁS JÓZSEF.

⁶ Hermányi Dienes József: Emlékirat kiadása KELEMEN LAJOS-tól. Előszó Cluj-Kolozsvár, 1925. XI.

⁷ KLANICZAY TIBOR: Hermányi Dienes József ismeretlen munkája. ItK 1954. 58 — 62.

és aktualizált paszkvillusból („Rövid szatíra”), 3. Magukból a püspök-arcképekből („A református püspökökről”). Az egyes másolati példányok mostohán bántak ezzel a tudatos elrendezéssel, hol egyik, hol másik alkotórészt hagyták el az új kópiában.

A püspöki portrék elé írt előszó nem valami szokványos, a „kegyes olvasót” tájékoztató, nemes tulajdonságokra bízató, mecénásokat dicsérő, vallásérkölcsi tanulságokat összegező bevezetés. Sokkalta több annál: tisztán világi szemlélettel az irodalom elvi kérdéseit foglalja össze, de fontos dokumentumát adja az irodalmi tudat hazai fejlődésének is.⁸ A réginek és az újnak a határán szerzőnk már az előremutató, modern értelemben vett irodalmi elveknek rögzítője tud lenni. Valóságos ars poeticája ez Hermányinak, de egyben a fordulatot hozó, új irodalmiság kezdetének is. Nem ok nélkül figyelt fel rá és illette elismeréssel a legújabb irodalomtörténetírás.⁹

Az *Előljáróbeszéd* alapján mérhető le igazán, hogy a „csak” anekdotázónak, az „elegy-belegy” dolgokról állítólag csupán naiv spontaneitással író szerzőnek, a látszólag krónikás ténykeresőnek milyen alapos és határozott programja, s az újabb igényeket érzékenyen tükröző elmélete volt. Írói magatartásának számos, itt nyíltan kiütköző jelenségének tanulmányozása mellett az írás legfőbb értékeként mód nyílik az író tudatosságának és kikristályosult elveinek vizsgálatára.

Az *Előljáróbeszéd* súlypontját képezik azok az elvi megfontolások, melyeknek alapján elkötelezi magát a korban még szelvében „haszontalan”-nak minősített „irodalom” mellett. Nyíltan hitet tesz s kiáll a széppróza modern elve oldalán, miszerint a való élet ábrázolását a látszólag apró, köznapi jelenségeken keresztül kívánatos bemutatni. „Láttatnak a dolgok egyszerűt kicsinyeknek, de nagyobbra való elmélkedésre adnak okot” — írja —, s elég csak felvillantatnunk életművének néhány megvalósított célkitűzését, világosan látjuk, hogy ezt az elvet mindig következetesen betartotta írói gyakorlatában. Irodalmi munkái, kezdve *Emlékiratával*, folytatva a *Demokritusszal* és végezve akár a *Sidők Talmudjának* feldolgozásával, mindenkor és mindegyik kis dolgokról, „dib-dáb dolgokról” szól azzal az igénnyel és öntudatosan vállalt hittel, hogy általuk valami mélyebb, szélesebb perspektívát sikerül feltárnia. Jól látja, hogy egyesek korábban még „különb-különbféle dolgoknak szemét rakását” (vagy mind a *Demokritusban* írta, „sok dib-dáb dolgoknak tővel-heggyel s éllel-fokkal, ággal-boggal összehánt szemétdombját”¹⁰) vélik rosszállón felfedezni az efféle írásokban, de ő felülemelkedik e nézeteken, s az „időtől” vár elismerést, mondván, hogy „időre-hóra valaha holmi haszon csak származhatik ebből”. Ha szerényen is, de tisztában van eljárásának értékével: „Nekem (megírni ezeket így) fáradtságomban állott” — mondja — s mégha mások „szemétrakás”-nak állítják is, tudja, hogy „ennyi között olykor aranyat is fog találni a gondos elme”. Az „utókornak”, „maradékainak” is ír Hermányi. Tudja, hogy újszerű írói látásmódja saját korában vihart kelt, ezért az eljövendő kortól várja célkitűzéseinek megértését és elismerését.

Az élet mindennapjainak és apró jelenségeinek mindenek fölé helyezése mellett a valósághoz és az igazsághoz való ragaszkodás követelményét tartja Hermányi az írói alkotás lényeges kellékének. Adott esetben a püspökökről szóló elbeszélései kapcsán elmondhatja, hogy „az igazat írta felőlük”. Ismerteti módszerét és célját: „Úgy írtam le a püspököknek életüket, hogy azokból őket jobban megismerhessétek, mint az ő felettek elmondott hazudozásokból, melyeket hallottatok vagy olvastatok volna róluk.” A *Püspök-arcképeket* festő munkáját így állítja szembe kor megszépítő hazudozásaival és a halotti orációk dicshimnuszos világával, majd megállapítja, hogy „mások úgy írhatják le őket, mint angyalokat”, de ő ragaszkodik, hogy „mint emberek” elevenítse meg hibáikkal és gyarlóságaikkal együtt. Ez az elvi álláspont, melyben leginkább különbözik kortársaitól. De nemcsak a püspökök megfestésében vallja Hermányi az emberábrázolásnak ezt a magas szintű, realizmust megközelítő felfogását, a *Nagyenyedi Demokritusnak* bármelyik hőse; professzor, arisztokrata vagy király legyen is, mindenkor alá van vetve ez új igényű széppróza lényegét kitevő követelménynek. A valóságos emberek mindennapos körülmények közötti ábrázolásának gyakorlati megnyilvánulásait mindenkor elismeréssel illette a róla szóló kritika.¹¹ Íme az *Előljáró beszéd* tanúsága, hogy

⁸ A Hermányi előtti irodalmi tudat fejlődéséről az előszók tükrében kitűnő összefoglalást ad: KERECSENYI DEZSŐ: Az irodalmi tudat a régi magyar irodalomban. Disszertáció, 1923. Kézirat. Uő.: Elvi kérdések a régi magyar irodalomban. Klny. Minerva. 1923. 46.

⁹ Vö. KLANICZAY TIBOR: H. D. J. ismeretlen munkája. ItK 1954. 59–60. Az előszó első kiadását adta itt. Uő.: A Nagyenyedi Demokritus utószava. Bp. 1960. 412–426. — GYENIS VILMOS: A Nagyenyedi Demokritus kiadásáról ItK 1961. 226–230. — KENYERES ÁGNES: A kegyes olvasóhoz. Előszavak és utószavak válogatott gyűjteménye. Bp. 1964. 111–113. (Ő is közli Hermányi *Előljáróbeszédét*.) Jellemző, hogy rövid egymásutánban két kiadást is megért az a meglepetés erejével ható előszó.

¹⁰ Nagyenyedi Demokritus Előszava. Hermányitól KLANICZAY TIBOR kiadása. Bp. 1960. 5.

¹¹ Vö.: Erdélyi öröksége VII. Erdélyi emlékirók Erdélyről. Erdélyi változása (1703–1750). Bevezeti TOLNAI GÁBOR. Hermányi Dienes József emlékiratának rövidített kiadása és előszó. Bp. 1942. V. — XX. és 215–252.

vitában s ellenvélemények tüzeiben is határozottan és elviekben foglalt állást szilárd meggyőződése mellett.

E reális ábrázolást közelítő elvi megfogalmazásban figyelmet érdemel a szerzőnek az a megjegyzése, hogy bár az egyes alakok valóságos bemutatásához szükséges tárgyól nagy bőségben rendelkezett tényanyaggal, mégsem írta le mindazt, hanem a legjellegzetesebbet válogatta ki belőlük. „Tudtam többeket is – írja – de ezeket elégnék tartottam...”, „De itt mindent nem írhatok le...”, „De sok volna mind leírni, amit idetartozót tudok...”, „Hosszú volna a dolgoknak históriája...”, „Mindent leírni unalmas volna...”. A sokból való lényegkiemelés és annak a többi helyett való ábrázolása már közel áll a típusalkotás magasabb követelményeihez.

Tele van az *Elöljáróbeszéd* személyes vonatkozásokkal, utal az életben előfordult sérelmekre, s nem utolsó sorban arra, hogy irodalmi munkásságát hogyan fogadták, miként ítélték meg. Egyéb írásaiban is egy-egy megjegyzés erejéig találtunk utalást ellenfeleire vagy rosszakaróira, akik hol prédikációinak hangnemét kifogásolták, hol felfogásában láttak kivetnivalót, hol a kis dolgokban nagyot látó anekdotikus látásmódját kárhoztatták. Nem részletezi, nem tér ki nevekre soha, nem gyűlölködik senkivel, de rezignált megjegyzései arra engednek következtetni, hogy bizonyos eléggé feszült viszony alakulhatott ki közte és egyes kortársai között. Ellenfeleivel szemben magabiztosan vallja: Ha megvetik, „szemétrakásnak”, „szemétdombnak” is tekintik művét és műveit, vessék csak szemétre, „ha úgy tetszik szaggassák darabokra, égessék hamuvá”, csak egyet tegyenek meg emlékére, hogy „többeket és jobbakat írjanak”.

Jellemző momentum még személyes kapcsolatainak kérdéséhez, hogy egyes ellenfeleit az egyházon belüli „belső emberekben” jelöli meg, akiktől állítása szerint „többet szenvedett”, mint a „leggonoszabb külső emberektől”. Ezekről fél csak igazán, mert noha ellene „összvepilátuskodtak”, s „machinációkat” folytattak vele szemben, szemtől szembe mégis „jó kedvvel mutatják magukat”. – Mindent összevetve Hermányi elvi kérdésekben elfoglalt álláspontját s gyakorlatban keresztyült irodalmi eszményeit olyan haladó, újat hozó világnézetből eredeztetjük, amely szinte törvényszerűen konfliktust rejtett magában, s összeütközést eredményezett a régihez ragaszkodó s szerzőnk irodalmi látásmódjával nem szimpatizáló körökkel szemben. Az „aetas”-t, a saját korát híven tükröző, valóságot visszaadó írásokat akart alkotni, s ismételten szembefordult az avított ósdi „ideális jegyzéseket” nyújtó szerzőkkel. Az irodalmi elvei miatt kapott sebek nem szétkelték kedvét, szilárdan kitartott állásfoglalása mellett, sőt további tervei is ebben a szellemben fogantak.

Maguk a püspökportrék távol állnak attól, hogy pontosan datált életeseményeket, tudós életrajzokat rögzítsenek. (Műfajilag élesen különbözik Bod írásától, amely határozottan teljességre törekvő életrajzot adó céllal készült.) Közelebb vannak a korban Európa-szerte tért hódító jellemképekhez, jellemrajzokhoz, karakterekhez és különböző erkölcsfestő művekhez, melyekben élő vagy valóban élt személyek állnak a középpontban. Hermányi nem éri el ugyan a fejlett irodalmaknak e műfajban kibontakoztatott alapkövetelményeit, de az adott körülmények között ilyen szándék félig spontán megjelenésével számolhatunk. Révész Imre a református püspökök „arcképcsarnokának” nevezte előszeretettel,¹² mi úgy látjuk, hogy leginkább a „püspökportrék” meghatározás fedi Hermányi igazi szándékát és megvalósult eredményét. A portré a jellemeknek egyes sajátosságait mutatja be s az anekdotikus ábrázolásmódnak is helyet ad.

Leginkább precíznek akkor volnánk, ha „püspökportrék”-ról és „püspökökkel kapcsolatos anekdoták”-ról szólnánk, minthogy a kettőnek szoros összefüggése adja a mű sajátosság ízet és értékét is. Apró villanásszerű jellemfestésből és kis kitérőkből áll össze az olvasóban kialakuló kép. Életrajzi tényanyag szempontjából, tudományos, egyháztörténeti oldalról kétségtelenül hiányos ez a kép, de kárpótol közvetlen embert ismertető, jellemet és kort látató előnyös tulajdonságaival. Már a XIX. század elején Kerekes Ábel szászvárosi tanár, aki Tóth Ferenchez, a püspökök élettörténetének tudós kutatójához megküldte Hermányinak e művét, a kísérlő levélben nagyon helyesen utalt sajátos értékére: „Ott ahol a nevezetes dolgok nem hibáznak... ezen apróságok igen jól jönnek ki... és éppen ezért püspökjeinket inkább megismergeti Hermányi, mint Bod... , mert ezek a feljegyzések éppen a hézagot pótolják ki a helyes kombinációhoz.”¹³

– TOLNAI GÁBOR: A magyar felvilágosodás előzményei. Előadás a M. T. Akadémia 1952. évi nagygyűlésén. – A realizmus kérdései. (Az Irodalomtörténeti Kongresszus vitái. TOLNAI GÁBOR előadása: A realizmus kérdései a régi magyar irodalomban. Az előadáshoz hozzászólt Hermányi tárgyában is: KLANICZAY TIBOR; Bp. 1955. Előadás 15–50 l. Hozzászólás 60–72. előadó válasza 142–150.)

¹² RÉVÉSZ IMRE: A „Püspökök” debreceni példányának kísérlő irata. Bp. 1952. (Kézirat) i. m. R. 2635.

¹³ Kerekes Ábel levele H. D. J. Püspökről írott munkájának kísérlésében. O. Sz. K. Quart. Hung. 1043. (IV. 103/a.)

A sokoldalúan jellemzett alakokat valósággal körülbástyázzák az anekdoták, rövidke kis történetek, mulatságos esetek, pletykás históriák, vagy mint ő írja: „Nemény tréfás dolgok”, „elegyes dolgok”, „holmi léhas dolgok” stb. Van aztán ezekben szó püspöki családok konfliktusairól, borozó, kikapós feleségekről, püspökfiak ballépéseiről, lányaik pikáns cselekedeteiről, a püspökök felügyelete alá tartozó papok magánügyeiről, botrán्याikról, zsinatok belső ügyeiről, mindenféle intimitásról stb. Hermányi kifogyhatatlan ezekből a témákból, s hihetetlen mennyiségű kisepikai egység halmozódik fel így a püspökök alakjai mellé.

*

Bod Péter püspök-életrajzaihoz, a *Smirnai Szent Polikarpushoz* illetéett előszóban s magában a műben is a „kegyes olvasó” olyan meglepő szövegekre talál, amelyek gyökeresen ellentétesek a Hermányinál látottakkal. Bod utalásai határozottan Hermányi elvi célkitűzéseit vitatják, hevesen elítélik, s teljesen meggyőződen hivatkoznak — ha név nélkül is — Hermányi püspökökről írott munkájára. Tudatja Bod az olvasóval, hogy „nemrégén valaki” egy írásában — vele ellentétben — úgy írta meg a püspök-életet, hogy „az istenfélő jó embereknek erőtlenségéből esett fogyatkozásait szedte egy rakásba jó cselekedeteikről semmit sem emlékeztetve”.

Feltevésünket, hogy ebben az utalásban Hermányiról van szó, csak megerősítik a munkát bíráló tárgyává tevő további részletek: „Tisztességes ember a szemétdombon hivalkodni nem szeret, amikor a jó illatú, gyönyörű virágokkal teljes kertben mulathatja magát. Úgy azoknak (püspököknek) megeshetett fogyatkozásainak szemétdombján én az olvasót megállítani nem tzelőztam, amint nem régen cselekedett valaki . . .”. Miután kifejti Bod saját elveit, hogy célja a „jó embereknek jó emlékezeteket fenntartani”, nem tud betelni az eltorzított Hermányi-féle ábrázolási mód pocskondiázásával: „Mitsoda gyönyörűség valakinek moslékban mosdani, a szemétdombon mulatni, a mások erőtlenségét kosárba szedni, ha a más szemében, szennyében vakartsál, vagy rothathságában piszkál s azzal mulatja magát . . .”. De elég is ennyi, hisz világos, hogy Bod e kirohanását a „valaki” ellen, nem lehet másként felfognunk, mint kizárólag Hermányi és műve nyílt bírálatát, amire a kortárs olvasó azonnal reagálhatott, ha a nevet a már halott író esetében el is kellett hallgatnia.

De nem pusztán csak egyszerű bíráló megjegyzések ezek Bod részéről, Hermányival szemben. Az derül ki ugyanis, hogy egy hosszabb ideje tartó polemáinak akar Bod véget vetni a nyomtatott szó erejével. Valószínű, hogy Hermányi és Bod között mintegy hat évvel a *Polikarpus* megjelenése előtt szóbeli vita folyt a püspökök ábrázolásának mikéntjéről, Hermányi ekkor, 1760-ban írta püspökportréit, s kifejthette Bod előtt a realitáshoz ragaszkodó ábrázolási törekvéseit, s esetleg készülő munkáját megmutatta neki. Bod kritikája igen elmarasztaló lehetett, mire szerzőnk abbahagyta műve „tökéletességé vitelét”, de először írt hozzá, amelyben egyrészt kifejtette álláspontját, másrészt Bodnak és a hozzá hasonlóknak képmutató, embereket hazudozásokkal angyalokká változtató módszert szatirizálta. Ekkor és így találta igen alkalmasnak, hogy régi versével, (— „Rövid szatíra: Már e világ előtt megúnt a valóság —”) a hamis fényt árasztó halotti oratórt, Verestói Györgyöt is ugyanitt maró kritika tárgyává tegye.

Hermányi egész *Előljárobészédéből* kiérzik, hogy nem ő a támadó fél. Inkább védekeznek — igaz, igen határozottan — az ellene felhozott vádak ellen. Már eleve úgy merült fel itt a kérdés, hogy egyesek rosszaláltak és „szemétrakásnak” vélték az olyan munkát, amelyik a valóságot akarja bemutatni. A már megelőző vitára vall Hermányinak az a kifakadása is, hogy „mások” úgy írhatják le a püspököket, ahogy akarják, de ő marad a reális bemutatás igénye mellett, aminek jövőjében bízik. Akinek nem tetszik, vesse azt szemére — írja — mások többet s jobbat írjanak. A korábbi szembekerülésre vall az is, hogy éppen az *Előljárobészédében* foglalkozik ellenfeleivel, s hivatkozik rosszakaróira, képmutató „belső” emberekre, különböző sérelmeire. Ahogyan Bodnak ellenfelével szemben alkalmazott hangnemét látjuk, arra kell gondolnunk, hogy ez az összecsapás nem is lehetett valami enyhe nézeteltérés, mert jóformán a tisztességét vonja kétségbe író társának, amikor „moslékban mosdónak” nevezi, stb. Bod Péter oldaláról nézve a vitát még egy feltűnő jelenséget veszünk észre. Bod a *Polikarpust* Teleki Eszternek, Toroczkai Zsigmond életpárjának ajánlotta mint patronájának. Úgy látszik, hogy Hermányi halála után Bod Péter nyert befolyást a Toroczkai család Telekiekkel összefonódó ágánál, ahol eddig Hermányi volt otthonos. Bodnak célszerű volt, hogy az ez időre sokakhoz eljutott Hermányi-féle püspökportré-gyűjteménnyel szemben írott munkáját aktuális tekintélyekkel, a Toroczkai—Teleki család védelmével támassza alá. Bod Péter más alkalmakkal is biztos hittel alapozott arra, hogy a Telekiek megvédik az „ócsárló, tövises nyelvek ellen”.¹⁴

Ha rövid pillantást vetünk Bod művére, azonnal észrevesszük, hogy gyökeresen más fel fogásban, pontosan Hermányi ábrázolásmódjával ellentétes szemszögből rajzolja meg a püs-

¹⁴ JANCÓS ELEMÉR kiadásában, Bod Péter Önéletírása. Kolozsvár, 1940. 44.

pökök alakját. Bod „apostoli férfiakat”, „istentől vezéreltetett őrállókat” akar teljes „fényességükben” bemutatni. „Jó embereknek jó emlékezetét” óhajtja fenntartani, sőt a „virtusoknak hegyére” szeretné őket felállítani. Gondos munkával kutatja fel, hogy mit cselekedtek „Isten dicsőségére” e kiváló férfiak. Há netántán emberi gyengeségekre és erőtlenségekre, emberi hibákra és gyarlóságokra is akadna eközben, célja csak egy lehet, hogy a „feledékenység tengerébe” merítse azokat. És miután a „jótselekedeteknek Édenkertébe” így bevitte püspökjeit, már csak az vár az olvasóra, hogy mintegy a „jó illatú, gyönyörű virágokkal . . . gyönyörködtesse magát”. Nem óhajt tehát Bod emberi fogyatkozásokról írni, nemcsak azért, mert ez az illetőkre rossz fényt vetne, hanem azért is, mert ezekben semmi sincs a jóra való buzdításból. Az ő akarata pedig a hagyományos nevelő-tanító célzat követése, mint írja, a „jó megmutatásával” hasonló eredményekre akarja bírni az olvasót. Még hozzá nem is akármilyen eredményekre, de a református vallás tanításainak nem kevésbé elfogult sugalmazása szerinti tulajdonságokra. Bod püspökjei ismerik a katolikus térhódítás következtében rájuk háruló feladatokat, harcolnak ügyükért, latolgatják jogi helyzetük artikulusait, s ahol csak lehet, a katolikusok ellen fordítják érveiket. — Egész anyagára a korabeli tudományosság módszere nyomja rá a bélyeget. Kronológiai sorrendben minden püspök életét kinyomozza, hol és mikor születtek, tanulmányaikat hogy és mint végezték, milyen hivatalokat töltöttek be, „mit szenvedtek a sok változások alatt e hazában; hol laktak, s múltak ki e világból”. Minden összedehető adat, rengeteg pontokba szedett artikulus, zsinati döntés, országgyűlési végzések vallási ügyekben bőségesen megtalálható a *Polikarpusban*.¹⁵

Bod teljességgel másként írt a püspökökről, mint Hermányi: Ő az egyháztörténetileg fontos cselekedeteket kereste és hangsúlyozta, míg Hermányi az emberileg jellemző tettekről és tulajdonságokról számolt be. Helyesen állapította meg Klaniczay Tibor Hermányi felgöngyölítéséről, hogy „az írónak a magatartása ez a történetíróval szemben”. Bod nem sokra tartotta a „hivásos” világirodalmat, a *Magyar Athenasban* is közismert módon nem az elbeszélőket és költőket emelte ki, hanem inkább azoknak juttatott előnyt, akik vallásos és tudományos munkákat jelentettek meg az ő koráig.¹⁶

Bod püspökeinek nincs magánélete, vagy ha véletlenül kitérne is ilyesmire, mind-mind szolid, józan, feddhetetlen családi életet élő ember, s feleségeik, lányaik, fiaik is hasonló tisztességes életet élnek. Egy sem keveredik közülük sem a bor, sem a szerelem bonyodalmaiba. Nem érdeklik Bodot a magánéletek érdekes helyzetei, az úgynevezett novellisztikus elemek, s ha kitérőket mégis alkalmaz a kor szokása szerint még e tudós műben is, akkor azok egészen más természetűek. Részben jámbor példázatokból, részben az e korban már elavult kuriózumok ismeretéből állnak.¹⁷

Ennyi ellentétet látva Hermányi és Bod műve között, már-már arra gondolhatnánk, hogy az a vád, miszerint Bod Hermányi írásából „lopogatott” volna, teljességgel alaptalan. Mégsem térhetünk így napirendre a kérdés felett, mert minden elmondott ellentét dacára felhasználható anyagot talált Bod Hermányi művében. Először is azokat a tényadatokat vette át, amelyekben az anekdotikus ábrázolásmód ellenére gazdag Hermányi műve. Vannak egyes részek, amelyeket Hermányi helyzeténél fogva eleve jobban ismert, minthogy közelebb volt az enyedi központhoz, jobb kapcsolatokkal rendelkezett némelyik püspökkel. Ezeket az adatokat anekdotikus részeitől (savuktól — borsuktól) megfosztva innen-onnan kiszedegetve átveszi Bod, s méltóságteljes témaként iktatja írásába. Így jár el például Matskási Krisztina válópéres ügyével is. Nem az úrasszony és a szolgálatában álló nevelő szerelmi viszonyának anekdotikus történetét hangsúlyozza, mint Hermányi tette, hanem a Borosnyai püspök idejében megesett „nehéz házassági perlekedések”-ről szól a Hermányitól vett adatok alapján. Leginkább mutatja Bod felhasználó metódusát az „eretnek” Nádudvari Sámuel ügyének megörökítése. E témát Hermányinál senki jobban nem ismerhette, mivel annak paptársa volt, s közvetlen tanúja az eseményeknek. Természetes, hogy itt némi alakítással bár, de szinte kizárólag Hermányira támaszkodhatott Bod, s ha úgy tetszik kivonatolta és sokszor szó szerint „lopogatta” annak anyagát.¹⁸

További vizsgálat tárgya lehetne még Bod Péternek a *Nagyenyedi Demokritushoz* való viszonya. Kapcsolat a szerző és a mű között minden bizonnyal fennáll. A *Polikarpus* alapján is több rész utal egymásra.¹⁹

Már a püspökökről szóló párhuzamos két munkától függetlenül utalnunk kell a XVIII. század derekán élt két, a maga nemében kiváló szerzőnek az ellentétek és különbözőségek ellenére

¹⁵ MIKÓ IMRE: Bod Péter élete és munkái, Pest, 1862. 107. — SÁMUEL ALADÁR: Bod Péter élete és művei. Bp. 1899. 122.

¹⁶ KLANICZAY TIBOR: i. m. ItK 1954. 59.

¹⁷ Szent Polikarpus, i. m. 173–194.

¹⁸ L. pl. mindkét műnek a Borosnyai L. Jánosról írott részeit. (173. és 201.)

¹⁹ Polikarpus 184–188. és Demokritus 145., 253.

is rokon vonásaira, helyzetük és célkitűzésük kortól meghatározott hasonlóságára. Először is feltűnő, hogy mennyi azonos tárgy foglalkoztatta őket, mennyi azonos témájú munkát alkotott egyik és másik szerző is. Mindegyik tevékenykedett az emlékirásban, egyaránt munkát szenteltek az erdélyi református papok múltjának és a püspökök történetének, diáriumokat, jegyzőkönyveket hagytak hátra „néhány Erdélyben történt dolgok”-ról, gyűjtő szenvedéllyel fordultak a történeti, kulturális és irodalmi hagyományokhoz, a *Sidők Talmudját* írták le, anekdotagyűjteményt állítottak össze stb. Ezúttal most csak az anekdotagyűjteményekre térünk ki egy bekezdés erejéig.

Bod *Szent Hiláriusa* avagy a „szívet vidámító, elmét ékesítő, kegyességre serkendő, rövid kérdésekbe és feleletekbe foglalt dolgok” lényegében a *Demokritusszal* egy időben készült.²⁰ Hasonló igény kielégítése lebeghetett a szemük előtt: A korban jelentkező szórakoztatási vágyhoz olvasmányt kívántak nyújtani. Még ha Bod célját a „lelki dolgok” előrevitelében látta is e munkával, nála ugyancsak jelentkezett a törekvés, hogy olyan „históriák”-ról is kellene szólni, „amelyik ha talán alá-való módon vagynak is iratva, mégis erősen gyönyörködteik az elmét”. Körültekintően számot vet nemcsak a hazai, de az európai szórakoztatásra hangolt olvasmányigénnyel: „Vannak tanultabb nemzeteknek nyelveken sok szép mulatságos könyvek, amelyekkel megunt idejekben, vagy kedvetlen szomorú állapotokban szokták magukat ártatlanul megújítani s kedvetlen idejüket elmebeli gyönyörűséggel tölteni, s a mellett a mulatságot szerző szók, dolgok vagy históriák által hasznos tanulságot venni. Vannak ilyen könyvek a magyar nyelven is felesebb számmal, mintsem valaki azt gondolná.” Íme a program, amely szinte mindkettőjük számára indokolja a szórakoztató anekdotikus irodalom művelését. Más kérdés, hogy Hermányi inkább rátalált a program megvalósítását jelentő útra. Bod Péternek ugyanis a *Szent Hiláriusban* nem sikerült „valóságos históriákat” és döntő mértékben világi tárgyú elbeszéléseket adni, miként Hermányinak. Épületes és tanulságos „curiosus dolgai” még vallásos szellemben gyökereznek s csak néha térnek ki világi irányba. Mondások, példabeszédek, kérdés-feleletek gyűjteménye ez nagyjából, mely sokszor a *Biblia* anyagához kötött. Erősen a XVI–XVII. században divatos vallásos rejtvény-könyv típusát testesíti meg némileg profanizált változatban. S az, ami miatt különösen elmarad Hermányi műveitől, abban keresendő, hogy nem az eredeti elbeszélés útjára lépett e munkájával, hanem csak a hagyományos magyarítást művelte, minthogy „szedetgetett nagy részén más nyelveken kiadott, írott könyvekből”. Kölcsönvett idegen nyersanyagát legfeljebb csoportosította, de nem dolgozta fel, nem alakított rajtuk.²¹

Kétségtelenül messzebb jutott viszont Bod a magyar tudomány ügyének szorgalmazásában és előbbrevitelében Hermányinál. (Félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, hogy Bod Péter irodalomtörténetileg elismerten fontos helyét egészében távol áll tőlünk vitatni, még ha érdemeit nem taglalhatjuk itt teljességében. De az adott tárgyból fakadó – Bodra nézve kedvezőtlen következtetések levonásától sem tekinthetünk el, esetenként.) Hermányi tudományos törekvéseit ugyancsak számottevőnek ítéelhetjük – más helyütt részletesen szólunk erről – muzeális, kulturális és nyelvi programja ugyancsak ismeretes. A magyar nyelv ápolását, a latinizálástól való megtisztítást szívégyének tekintette. Bod Péter nevezetes nyilatkozata a „tudós emberekből álló magyar társaság” iránt, mely a „magyar nyelvnek ékesgetésére szolgálna, mint más nemzetekben”, ugyanazt a törekvést fejezte ki határozottabb formában, mint ami Hermányi tevékenységében is munkált.²²

Mindketten a református egyház papjai voltak. De míg Hermányi pályáját Nagyenyed kulturális centruma, polgárius környezete határozta meg, addig magyarigeni pályatársa az arisztokrácia, főleg a Teleki-család kulturális és társadalmi törekvéseinek hatása alatt állt. A Telekiek az erdélyi tudományos élet hangadói voltak. Bod mint Teleki Józsefné (Bethlen Kata) udvari papja, majd a Teleki-gyermekek nevelője, élete végéig szoros, jó viszonyban állt velük. A Telekiek támogatták és lényegében megszabták tudománytörténeti terveit, könyvekkel látták el stb.²³ Bodban a felfelé törekvés és becsvágy meglehetősen kifejlődött, Hermányi viszont nem tört nagy hivatalokra, tudományos dicsőségre, gazdagságra, arisztokraták érdekeivel való összefonódásra, noha része lehetett volna ezekben. Nem volt anyagias. Az élet nyugalmát mindennél többre becsülte. Ha például messi helyre hívták papi funkció gyakorlására, kérte, hogy küldjenek kocsit érte, mert otthonülő ember lévén, s költsége sincs hozzá, lovakat nem tarthat. Nem így Bod Péter, akinek legalább négy szép lováról, kocsijáról, hintó-

²⁰ Bod Péter: *Szent Hilárius*, avagy ... Szeben, 1760. Új kiadása INCZE GÁBORTÓL: Bp. 1943. — HARASZTI GÁBOR: *Szent Hilárius Figyelő*, IV. 1878. 23 — 288.

²¹ Idézetek, *Szent Hilárius* i. m. bevezetéséből.

²² Bod Péter: *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza Históriaja*. Basileába, 1760. Előszó 8–9. — SZILÁGYI SÁNDOR: *Az Erdélyi Múzeum előzményei*. Budapesti Szemle, 1859. VII. 325–327. — KELEMEN LAJOS: *Törökország egy erdélyi múzeum alapítására*. Erdélyi Múzeum, 1909. 353. (Ebben Hermányiról is.)

²³ TOLNAI GÁBOR: *Bod Péter és Teleki József*. It 1944. 117–19. KENYERES IMRE: *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. sz.-ban*. Bp. 1934. 38. — SÁMUEL ALADÁR: *Bod Péter* ... i. m. 40.

járól gyakran olvashatunk feljegyzéseiben. Bod jómódú, birtokos, pénzes pap volt. Házi diáriuma szinte teljesen nem csekély anyagi ügyeit traktálja, kölcsönadott pénzeinek kamatait tartja számon, s még tudományos tevékenységében, s könyveinek kiadásában is gondosan kalkulálta a rentábilis anyagi feltételeket.²⁴

A „megpompásult, megpiros-nadrágosult, sárgatsizmásult, meg-posonivallásult, elkényesedett száz”-ban mindkét szerző jól kitapintja a kor főbb meghatározó erőit. Ezek között a reformátusokat sújtó vallási harcok elsőként jelentkeznek. Bodnál azonban erősebben érezhető a felekezeti elfogultság. E témában hevesebb, türelmetlenebb, apologetikus és polemikus s valamennyire még a régies, gyűlölködő hitvita-szellem kap teret írásaiban, míg Hermányi már egy újabb felfogás híve, mely polgárosultabb eszközökkel kívánja egyháza ügyét szolgálni. A vallási tolerancia Bod szemében még csak annyi, mint a legmesszebb jutó Bod nevelte Teleki-sarj számára. A tolerancia nekik elsősorban csak a református vallás szabadságát jelentette, mert erősebb reformátusok voltak, mint amennyire toleransok. „A tolerancia a felvilágosodást ellenző protestánsok számára csupán eszközt jelenthetett vallásuk pozícióinak enyhítésére.” Hermányi viszont mindezeknél egy lépéssel előbbre járt.²⁵

Révész Imre „keményen orthodox” felfogásúnak jellemezte Bod Pétert. Hermányihoz viszonyítva valóban jóval konzervatívabb szellemet figyelhetünk meg nála. Ideálja a barokk kor kialakította világrend. A felvilágosodás és a barokk nagy összecsapása kevésbé tükröződik írásaiban. Ha nem is utasítjuk el azt az irodalomtörténeti felfogást, hogy Bod bizonyos mértékig a „kezdődő felvilágosodás képviselője”, távolállónak érezzük azért attól, hogy tipikusan „a magyar felvilágosodás előfutárjának” tekintsük, mert akkor Hermányi túlértékelését kellene adnunk. Bod Péter inkább a későbarokk embere és elismerten nagy hatású tudós írója, de mint Jancsó Elemér mondja róla: „lelke egészen a múlt felé irányítja: tudása, érzelmi világa és az általa kifejtett tudományi rendszer inkább zárókö mint kiindulópont.”²⁶ Hermányi sokkal inkább híd a későbarokkból a felvilágosodás nagy törekvéseihez és szelleméhez, s a felgyülemelő új elemek adják meg munkásságának végkicsengését. Legszembetűnőbb a különbség kettejük között a „filozófusok” iránti érdeklődésben és megítélésben. Bod ha csak lehet kerüli őket, nem filozófiára hajló elme. Hermányi viszont ahol lehet felkutatja őket, hivatkozik rájuk, velük érvel, mondhatni véreben van a kor filozófikus szelleme. Szenvedéllyel szereti a filozófusokat, még ha szűkszerűen jó néhányval szemben ellenkező véleményt is fejt ki. Bod szisztematikusan filozófiaellenes, s ha nagyon szükséges szót ejteni a filozófusokról, akkor kizárólag elítélő heves indulatossággal utasítja el őket, mert szemében ezek mind „atheisták” és „naturalisták”, a vallásos élet megmérgezői, az „eretnekek nagyatyjai”. Elég szomorú megadással, de semmiképpen sem egyetértéssel, „veszi tudomásul”, hogy a filozófusok, köztük Christian Wolff kezdenek „mindenütt az első polcra ülni”.²⁷

Politikai felfogásukban is sok rokonság és eltérő vonás egyaránt található, de a jelenségek, amelyekkel szemben állást foglalhatnak, azonosak. Bod Péter, akinek ereiben apja után kuruc vér folyt, már egészen eltávolodott az atyái felfogástól. A Habsburg-házhoz feltétlen hűség jellemezte, ami nem a beletörődés jeleként, mint Hermányinál, hanem az őszinte törvénytisztletből fakadt. Bizott a fennálló állami rendben, a vallásügyeknek jobbra fordítását is onnan várta. Thököly Imrét, Zrinyi Ilonát, Rákóczi Ferencet „pártos embereknek”, „lázi-tóknak” ítélte, akik „zavargást”, „zavaros mozgalmakat” támasztottak csupán.²⁸ Ebben a témában közel áll Hermányihoz, csak hogy míg e szerző anekdotikus oldalról közelítve meg a témát, kevésbé kap elítélő élt mondanivalója, mint Bodnál, aki tudománya méltóságával mond véleményt. A fennálló társadalmi renddel — mint már a Telekiekhez való viszonyból is látszott — megelégedett; kritikai észrevételeket alig. Hermányihoz hasonló társadalmi leplezést távolról sem várhatunk Bodtól. Sőt az uralkodó osztálynak nemcsak hűséges kiszolgálója, de valódi híve is volt. Legszembetűnőbb bizonyítja ezt a kiadott és még kiadatlan levelei, amelyek önzetlen főúr szolgálátát, a szükségesnél is túlhajtottabb módon megnyilvánuló igyekezetét láttatják. S mint kiderül, értett is az efféle politikához: tudta, hogy mikor kell „kötelességének tartva” patronusait főben járó zsinatra meghívni, mert „politikusok” jelenléte ott feles számmal szükséges; hogy mikor kell riasztani őket a még kivédhető

²⁴ SÁMUEL A.: i. m. 211, MIRÓ I.: i. m. 106. — GYENIS VILMOS: Adalékok Bod Péter munkáinak bibliográfiájához, ItK. 1961. 470—473.

²⁵ Kézikönyv i. m. 562. Itt olvashatjuk, hogy Bod „a vallási tolerancia híve”. — RÉVÉSZ IMRE: Bod Péter mint történész. Bp. 1916. 23—24. — ALSZEGHY ZSOLT: A felvilágosodás és a magyar protestantizmus. It 1944. /45. 3. — BÁN IMRE: Megjegyzések a kézikönyv XVIII. századi fejezetéhez. ItK 1966. 178.

²⁶ RÉVÉSZ IMRE: Bod mint történész, i. m. 23. — BARÓTI DEZSŐ: Érzelem és okosság. Bp. 1943. VIII. — KLANICZAY TIBOR: A régi magyar irodalom. Bp. 1953. (jegyzet) 456. — JANCSÓ ELEMÉR: Bod P. Önéletírás kiadás előszava 31. Uo.: Erdély öröksége. A másik haza VIII. Bp. 1942. XII.

²⁷ A kézikönyv (i. m. II. 562.) olvashatjuk, hogy Bod „tudomásul vette” az új irányba ható filozófusok fellépését. Vö.: RÉVÉSZ I. Bod... 10—11, 24.

²⁸ RÉVÉSZ IMRE: Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez. Bp. 1959. 63. — Uő: Bod i. m. 18—19.

hírekkel szemben, miszerint pl. Bécsben elhatározták, hogy „adót vetnek az Urakra”, stb.²⁹ Hermányi nem bonyolódott efféle ügyekbe, igyekezett megőrizni függetlenségét, s inkább élt a „dib-dáb dolgok” szabad világában.

Gyenis Vilmos

Csokonai: Az állatok beszélgetése*

A *Békaegérharcban* az iskolás klasszicizmus szélső határára került Csokonai (s túl is lépett azon eredeti, korszerű stílusvegyítésével). A klasszicizmus magasabb művészi fokára újabb, nagyobb élmények — olvasásából, önvizsgálatból, iskolán kívüli értesülésekből és tanulságokból eredők — vezetik el. A nagyvilág oly képével, mely (a *Békaegérharcban*) most letörpült, nevetségessé kicsinyült szemében, nemcsak az allegorikus, nagyobb arányokat kereső vagy emberfeletti erőket idéző verseinek stílusát kezdte el megtisztítani a dagálytól, hanem politikai illúzióit is (A *Magyar! hajnal hasad, Magyar gavallér* stb.) kinevette.

A *Békaegérharcban* már benne vannak azok a tanulságok, melyeket *Az állatok beszélgetésében* fogalmazott meg, egy évvel előbb, 1790 tájt. De míg a *Békaegérharc* szélső esete volt egy lázongó magatartásnak és a klasszicizmust felbontó stílusnak, az állat-dialógusok közelebb állanak az 1791-ig tárgyalt versek (I. *Sententia és Pictura*, ItK 1967) középső típusához, továbbá *serio* és nem szélsőséges karikatúra-formán vannak írva: ezért is helyreállnak bennük az emberközeli arányok. Míg a *Pendelbergai vár* a felnagyított test barokkos allegóriája, a *Békaegérharc* pedig a nagyon lekicsinyített állatemberi nagyvilág szatirikus aláfestésű gúnyrajza volt, *Az állatok beszélgetésében* adekvát hangon s némi nyomatékkal fogalmazódnak meg az emberi, költői, társadalmi és politikai problémák. Politikum és mulattató tárgyias költészet alapkérdéseire bennük készül a válasz, 1790-ben.

Az állatok beszélgetésének műfaja

Amiről az állatok beszélgetnek egymással, az nem úgy tükrözi vissza a költő mentalitását, mint a *Békaegérharc* tárgya. A dialógusokban Csokonainak, a politikáról gondolkozó költőnek eszméi nyíltan, törés nélkül hangzanak fel — közvetlen kimondásukat éppen csak elfátyolozza az állatfigurák alkalmazásával. A három beszélgetés tartalma, kiélezett mondanivalója (mint a kor állatmeséivel és hírlapi állat-dialógusaival történt öszvevetésünk bizonyította) oly eredeti és személyes, hogy világos: a műfaji hagyományoktól Csokonai még határozottabban oldotta el magát itt, mint a *Békaegérharcban*. Aki tehát merőben az oktató jellegű állatmese formáján belül kívánja elbirálni e dialógusok érdemét, lényegüket érti félre (a különben felkészült Ember Nándor, *A magyar oktató mese történetében*, 1918, csak ezt a műfaji formát keresvén, meglepő értetlenséggel „sovány alapondolatot”, „unalmas fejtegetéseket”, „költőietlenséget” talált bennük — holott mindennek az ellenkezője az igaz).

Az általános morális, használva-tanítva gyönyörködtető fabulának eszménye valóban távol áll ezektől a dúsan költői és személyesen izgalmas alkotásoktól. Az igaz, hogy a klasszicista állatmese lehetőségeiből nőttek ki. Ez, mint a „megfegyvelzett” komikus eposz is, a klasszicizmus műfaji körének legszélén helyezkedett el, legmesszebb az igazán becsült műfajoktól. A mesét a dallal együtt „inkább csak periferikus játszadózásnak tartották, s például Boileau még-csak említést sem tesz róluk a maga költészeti kánonjában” (K. Krejčí: *Klasszicizmus és szentimentalizmus a keleti és nyugati szlávok birodalmában*, Fil. Közönlöny, 1963. 45.).

Éppen ezért könnyen feloldható volt a klasszicizmus — egy tágabb értelemben vett, sok tekintetben iskolás klasszicizmus — egy másik, kedvelt s kötetlenebb formájában, a költői beszélgetésben. Ilyet híres antik szerzőktől és reneszánsz mesterektől (Erasmus) kezdve a felvilágosodásig igen sokat ismerhetett Csokonai. Annak a bizonyos occasionalis verses publicisztikának, melyről a *Békaegérharc* kapcsán (egy másik tanulmányban) szólunk, ez a „poetische Gespräche” műfaj volt a műveltebb, irodalmibb — bár kissé formátlan — változata. Eschenburg *Beispielsammlungjának* VI. kötetében, mely 1791-ben jelent meg, e műfaj teljes szélességében vonul fel Fénelonig, Fontenelléig, Wielandig — megannyi Csokonaitól jól ismert szerző darabjaival. Míg a fabula megmaradt az általános emberi, erkölcsi eszmények körében, a

²⁹ Bod Péter levele Teleki Ádámhoz. 1760. máj. 14-én. Közölte KELEMEN LAJOS: B. P. levelei, Erdélyi Múzeum, 1907, 383. — Bod P. kiadatlan levele Cseréi Mihályhoz, 1746. febr. 21-én.

* Helyszűke miatt csak *A bagoly és a kócsag* és *A pillangó és a méh* címűekről szövegek, róluk is vázlatosan. A másik kettő (s főleg *A szamár és a szarvas*) külön is kíváncsok, *A szamár és a szarvas* pedig újabb, alaposabb és részletesebb feldolgozást érdemelne.